

L'arquitectura tradicional a les comarques de muntanya*

Maribel Rosselló Nicolau

Bona part de l'arquitectura tradicional està molt estretament vinculada als aspectes geogràfics, físics i climàtics dels llocs. Per entendre com és l'arquitectura pròpia de les comarques de muntanya hem de vincular-la al seu territori, a una economia principalment ramadera però també agrícola, a una disponibilitat de materials delimitada i també a una climatologia rigorosa on les precipitacions nivoses són freqüents. A la vegada, la mateixa geografia permetrà assentaments concentrats i altres de dispersos que donaran lloc a tipologies arquitectòniques diferents.

Les comarques de muntanya constitueixen una franja àmplia i complexa, des dels alts cims dels Pirineus centrals als vessants meridionals i als contraforts de les serralades prepirinenques. Cap a ponent el perfil muntanyós es perllonga més cap al sud amb el Montsec i la serra de Comiols, i cap a l'est la Serralada Transversal allarga el relleu muntanyós cap a la Serralada Prelitoral. Dins d'aquesta franja hem de distingir unitats geogràfiques que generen zones clarament diferenciades entre si i que, a més, conformen una fisonomia concreta que ens permet entendre on s'ubiquen els diferents nuclis de població i com es van donant els assentaments dispersos. Als Pirineus les concentracions de població es troben en la confluència de les valls, com ara a Pont de Suert o Llavorsí, al llarg de les línies fluvials que dibuixen una successió de nuclis de nord a sud, com és el cas de la Noguera Ribagorçana o la Noguera Pallaresa. La depressió que hi ha entre les dues línies orogràfiques, Pirineus i Prepirineus, acull zones geogràfiques clarament diferenciades, com ara la conca de Tremp. El tossal de Cerdanya genera una altra unitat geogràfica on s'ubica Puigcerdà i a través del Segre es connecta amb un altre nucli important que és la Seu d'Urgell. Al marge dels nuclis descrits van apareixent els petits pobles i llogarrets dispersos en les diferents valls i els vessants de les muntanyes orientats a migdia. D'aquí que trobem la casa dispersa o agrupada desordenadament, que l'hem anomenada *casa pirinenca*, pròpia de les zones més elevades. Per altra banda, a les comarques dels Pirineus meridionals i prepirinenques la població està concentrada en nuclis més delimitats conformats per cases entre mitgeres; és el cas de la que anomenem *casa vilatana*, que presenta algunes característiques pròpies respecte de les altres cases vilatanes de les comarques de ponent o del litoral.

La casa pirinenca

Al marge dels nuclis de població situats a les zones geogràficament més accessibles, protegides i alhora més ben comunicades, bona part de la població estava dispersa en les petites valls de difícil comunicació entre si, o en els vessants de les muntanyes orientats a migdia. Són nuclis conformats per cases majoritàriament exemptes que es disposen de manera desordenada i dibuixen vagament una trama urbana. És la casa que anomenem pròpiament *pirinenca*, una casa que està molt determinada pels factors climàtics i geogràfics, i la trobem en tota la franja pirinenca, des de la costa atlàntica a la mediterrània ja que, com comentàvem abans, les condicions físiques són determinants.

* Article elaborat a partir del treball realitzat per al projecte europeu CORPUS (Construcció, Rehabilitació, Patrimoni i Ús) dins del programa Euromed Heritage.

La casa pirinenca és quasi sempre de planta quadrada o rectangular de dos o tres pisos amb una estructura de parets de pedra i sostres de fusta i una coberta amb un fort pendent que dibuixa el seu perfil característic. Normalment són cases exemptes, però molt properes entre si, de manera que deixen passatges estrets entremig, i en alguns indrets també trobem algun enfilall de cases entre mitgeres.

Organització de l'espai interior

En general la casa pirinenca és de dues o tres plantes, tot i que pot haver-n'hi de quatre, però la més freqüent és de tres. La funció de cada una de les plantes ve condicionada per la ubicació dels estables i del paller. Si són a la casa, normalment és una casa de tres plantes i la planta baixa és estable, magatzem, celler i vestíbul enllosat, lloc d'arrencament de l'escala que condueix a les plantes superiors. En moltes cases trobem una altra escala d'accés a les plantes superiors exterior a la casa, de manera que en situacions de neu extrema, si la planta inferior queda colgada es pot accedir a les superiors per l'escala de fora. Si l'estable o el paller són construccions exteriors annexes a la casa, a la planta baixa s'ubica la cuina. En comarques com ara la Cerdanya, l'estable es construeix al costat de la casa i així es genera un espai exterior de treball, a vegades delimitat per una tanca.

La sala, el menjador, la cuina i els dormitoris es troben normalment a la primera planta. La cuina amb la xemeneia és el centre de la casa, de la vida familiar. La podem trobar juntament amb el menjador creant un espai únic i, en les cases més modestes, sala, cuina i menjador conformen una sola estança. A la segona planta hi ha el graner, l'assecador i també un galliner per tenir les aus d'autoconsum, i en algunes ocasions també hi ha un espai per dormir. Si la casa té quatre nivells, el tercer es destina a dormitoris i el quart exclusivament a espais lligats a magatzem, assecador, galliner, etc. Per altra banda, si la casa només té dos nivells, cosa molt habitual a la Vall d'Aran, la cuina se situa a la planta baixa, així com l'estable i el magatzem.

Façana

La façana ve condicionada per l'estructura i la coberta. Com hem dit abans, l'estructura de la casa és de parets de càrrega de pedra. Si la casa és exempta, les parets són perpendiculars a la façana, així com el carener de la coberta, i en aquest cas la façana no té una funció estructural. Si la casa és entre mitgeres, la mateixa façana té funció estructural i el carener de la coberta és paral·lel a la façana. Les repercussions d'una o altra disposició són importants pel que fa a les obertures que poden fer-se a la façana, i per això també influeix en la distribució interior. Si el terreny i l'orografia ho permeten, la façana se situa encarada al sud i s'hi fan les obertures, les finestres i els balcons més grans, sobretot si no té funció estructural. En moltes d'aquestes cases hi ha grans balcons de fusta que fan la funció d'assecadors del farratge i d'altres productes. Si només hi ha un balcó corregut, sol estar a la darrera planta. A les façanes que no estan orientades al sud, per raons estructurals, com abans s'ha explicat, les finestres són més petites i això també suposa alhora un estalvi energètic.

En algunes cases la façana es treu en voladís a partir de la primera planta, com una gran tribuna que es perllonga a les plantes superiors. En aquest cas la façana és un entramat de fusta, reomplert amb argamassa de fang i pedres, i normalment s'acaba amb un arrebossat també de fang o de calç que pot cobrir tota la superfície o deixar vist

l'entramat de fusta. Hi ha alguns tipus de cases en què la part superior de la façana, al nivell de les golfes, és un entaulat de fusta. Els balcons solen ser volats amb baranes de fusta. Amb la finalitat de protegir la façana, de vegades es perllonguen les parets laterals de la casa fins al plànol exterior del ràfec de la coberta. En aquest cas els balcons queden protegits lateralment per aquestes mateixes mitgeres.

Estructura i coberta

Com hem dit anteriorment, l'estructura de les cases pirinenques és de murs de pedra i sostres de fusta. Segons la seva envergadura, la casa té una, dues o tres crugies de diferents amplades. Els murs de càrrega a vegades se substitueixen per estintolaments de pilars de pedra i jàsseres de fusta. Aquestes substitucions dels murs són més habituals en els pisos superiors per una qüestió funcional (per tenir més espai lliure per guardar o assecar queviures) i perquè, a més, són els menys compromesos estructuralment. Les parets exteriors i les mestres solen tenir uns gruixos que van dels 50 cm als 100 cm i són quasi bé sempre de paredat, tot i que també són freqüents les parets de carreus i fins i tot en algun lloc n'hi ha de carreus. L'argamassa emprada als murs normalment és de calç, però també se'n conserven alguns omplerts de fang.

Els sostres són fets de rolls, bigues de fusta sense escairar, i empostissat de fusta.

Un dels trets més característics d'aquestes cases és la coberta, amb un pendent molt pronunciat per evitar que s'hi acumuli neu que pot arribar a ser de 45°. La coberta més estesa és la de dues vessants, i en alguns indrets com ara la Vall d'Aran trobem una tercera vessant més curta sobre la façana. També hi ha algunes cases grans amb cobertes de quatre vessants. El pendent de la coberta no és constant i en els ràfecs és menys pronunciat.

L'estructura de la coberta és a base de cavalls o cabirons i tirants sobre els quals es disposen les corretges i un empostissat. El ràfec de la coberta, quan té molta envergadura, es reforça amb tornapunts. El material d'acabat més freqüent són les lloses de pissarra del país. Al llarg del temps s'havien utilitzat altres tècniques: està documentada la utilització de palla de sègol com a material de coberta i també s'havien emprat els acabats de coberta amb posts de fusta encavalcades, tot i que avui pràcticament han desaparegut.

En les cobertes de molt pendent s'acostuma a col·locar ganivets a les parts baixes de les vessants per trencar la neu acumulada a la coberta i evitar que caiguin grans blocs de neu al carrer.

Bordes i estables

L'economia ramadera i agrícola que fins fa pocs anys era dominant en aquestes comarques d'alta muntanya va condicionar l'aparició d'edificacions complementàries destinades al ramat i a l'emmagatzament de farratge. Com comentàvem abans, aquestes

funcions moltes vegades les assumia la mateixa casa o bé tenien lloc en edificacions annexes. A la Cerdanya el paller, que és alhora estable, sol situar-se ortogonalment a la casa i així conformen dos costats d'un espai obert que és l'era, enllosada i delimitada pels altres dos costats per una tanca. En altres valls aquesta edificació se situa simplement al costat o prop de la casa.

A l'estiu bona part del ramat es condueix a les cotes més altes per aprofitar els prats i les millors temperatures, i d'aquí ve l'aparició d'unes construccions que assumeixen les mateixes funcions que els pallers i els estables, i que alhora són refugi dels pastors: les anomenades *bordes*. Les bordes són construccions aïllades, tot i que també és freqüent que s'agrupin, que s'ubiquen a dalt de tot de la muntanya. L'aparició de les bordes està datada ja en el segle XVI però quan s'incrementen notablement és a partir del segle XIX, coincidint amb la generalització del ramat boví, que necessita més espai i farratge que el que es criava fins aleshores, el de llana.

El tipus més freqüent de borda és de dues plantes; l'inferior és estable i la superior, paller, susceptible de ser utilitzat també com a graner. L'annex ramader (el que trobem al costat de les cases en els diferents nuclis) i la borda presenten una estructura pràcticament idèntica. Tenen les mateixes característiques ja que assumeixen les mateixes funcions, només la diferència d'altitud fa que hi apareguin alguns canvis. Es tracta d'un volum molt simple de planta quadrada o rectangular cobert a dues vessants. La façana és quasi sempre perpendicular al carener; aquesta solució permet, com ja s'ha dit en parlar de la casa pirinenca, fer les obertures més grans. En algunes ocasions la planta baixa és parcialment soterrada, de manera que permet un fàcil accés a la planta superior en el cas d'un terreny de fort pendent.

La planta d'aquestes construccions fa fins a 9 o 10 metres de façana, mentre que la profunditat pot variar, però rarament és superior a 12 metres; el fort pendent del terreny condiciona aquestes dimensions. L'alçada màxima oscil·la entre 7 i 10 metres i a les bordes aïllades pot ser inferior a 6 metres.

L'estructura és a base de parets de càrrega, si la façana és perpendicular al carener, que es recolza sobre un estaló o pilar, perquè així es pot tenir a la planta superior un espai lliure més gran. La forma, el volum i la disposició de la coberta no difereixen gaire dels edificis destinats a habitatge; les diferències més importants les trobem en les obertures de la façana. Les façanes dels estables o bordes solen tenir una obertura molt gran a l'alçada del pis superior, anomenada gajal o gaial, i de vegades només tenen un pilar de suport per al carener; en canvi, la planta baixa és molt tancada, amb una porta d'accés àmplia per permetre el pas del ramat i una petita finestra de ventilació. Les obertures no tenen marcs, només en algunes ocasions es protegeixen amb posts de fusta verticals, més o menys separades, que retenen el farratge.

L'espai interior d'aquestes construccions, com ja esmentàvem, està dividit en dues dependències sobreposades, l'estable a la planta baixa, amb menjadores de fusta, i el paller a la superior, de vegades, i si el pendent ho permet, amb accessos diferents. Són habituals els orificis al sostre de l'estable per abocar palla a les menjadores des de dalt.

A més d'aquestes construccions, també apareixen altres petits estables, galliners, etc. que complementen les necessitats de l'explotació agrícola i ramadera.

Casa vilatana

Quan parlem de casa vilatana ens referim a la que conforma bona part de l'arquitectura tradicional catalana a tots els indrets. És la casa de poble, entès com un nucli compacte en què una casa al costat de l'altra van traçant la fisonomia del carrer, estret i tortuós moltes vegades perquè és precisament la dualitat entre espai públic i privat el que dona lloc a la trama urbana. Ens interessa recollir també aquí la casa vilatana quan parlem de les tipologies arquitectòniques de l'arquitectura de muntanya perquè és la que constitueix bona part dels pobles de les comarques dels Pirineus meridionals, de les prepirinenques i de la Serralada Transversal. En les cases vilatanes d'aquests llocs de muntanya trobem característiques pròpies que ens permeten identificar-les i, alhora, valorar-les.

Aquesta casa la trobem localitzada en aquells nuclis meridionals dels Pirineus i a les comarques prepirinenques que allarguen el perfil muntanyós. La trobem a la part baixa de la Ribagorça septentrional, en la confluència de la conca del riu Flamicell amb la conca de la Noguera Pallaresa, a la Conca de Tremp, a la zona més meridional de l'Alt Urgell, al sud del Cadí, cap al nord del Berguedà, al Ripollès i a la Serralada Transversal fins a la Garrotxa, sobretot en els pobles d'origen medieval. Pobles com ara Salàs, Talarn, Organyà, Bagà o Santa Pau en són exemples, entres molts altres.

La casa vilatana és una casa entre mitgeres, de planta baixa més un o dos pisos i golfes obertes que funcionen com a paller i assecador. El carrer o les petites places permeten el desenvolupament de treballs vinculats al camp que en nuclis més dispersos es fan a l'era, que de vegades és fora del nucli. Les cases conformen nuclis atapeïts, amb carrers ben delimitats que en ocasions esdevenen porticats.

Les dimensions de la planta són relativament petites. Les cases es desenvolupen en alçada per la densitat del nucli urbà, en algunes ocasions emmurallat, i no tenen eixida posterior. El carrer i l'era, fora del poble, cobreixen les necessitats d'espai exterior. La planta baixa té originàriament la funció d'estable i s'hi guardaven els animals i els estris del camp. En la planta primera s'ubiquen la cuina i el menjador, amb la xemeneia com a centre de la casa. El segon pis és el lloc de dormir i, si ho permet la planta, té algun envà per diferenciar espais. En el darrer nivell hi ha les golfes, alhora graner i galliner d'aus i conills per a l'autoconsum.

A les cases estretes, què són molt freqüents, hi ha una obertura en façana a cada nivell. A la planta baixa hi ha la porta d'accés, que ha de ser suficientment ampla per al pas del bestiar i el carro. A la planta pis apareixen a la façana balcons, sortints en la primera planta, coincidint amb la sala. La resta de les obertures són més petites. Les golfes solen tenir grans obertures en façana, ja sigui amb una llinda de fusta o amb una galeria arquejada. En molts indrets conserven els grans balcons i les barbacanes de la coberta propis d'un clima humit i fred.

Són freqüents els balcons d'estructura de fusta més o menys treballada, així com els balustres també de fusta, tot i que en molts nuclis trobem sovint lloses de pedra i balcons de ferro forjat. Els balcons i les galeries volades de fusta apareixen en tot un seguit de pobles que dibuixen una franja horitzontal traçada des de l'alçada de Girona fins a Organyà.

Les parets mestres són freqüentment de paredat, tot i que en alguns indrets, com ara Rupit i Tavertet, en podem trobar de carreus. Els sostres són de bigues de fusta i cabirons recoberts de fang sobre els quals es col·loca l'empostissat. Hi ha alguns casos d'entramat de fusta i fang en façana que conforma un cos volat.

El perfil de la coberta és sensiblement diferent al de les cases pirinenques. El pendent no és tan pronunciat. Les cobertes més habituals són les d'un o dos aiguavessos, segons la dimensió de la planta, que aboquen l'aigua a les façanes principal i posterior. L'acabat característic és de teula àrab.

Les eres a Salàs de Pallars

Dins d'aquesta exposició hem cregut convenient afegir una tipologia única, localitzada estrictament a Salàs de Pallars, però que creiem que és d'interès per la seva excepcionalitat, pel bon estat en què es trobem alguns dels exemples que en queden i perquè expliquen un episodi molt rellevant d'aquesta comarca en el segle XIX i inicis del XX; es tracta de les anomenades *eres*. Les eres són unes construccions que apareixen a Salàs vinculades a una fira de bestiar de peüllà, la més important de les celebrades a Espanya durant alguns moments del XIX. Les eres donaven cabuda al bestiar i als firaires que venien d'arreu. Són edificis de planta rectangular amb un pati central a l'entorn del qual hi ha els estables, a nivell de planta baixa. Al pis superior hi ha els pallers, i una de les ales d'aquesta construcció era destinada a cambres per albergar els firaires. El pati envoltat de porxos on hi havia el bestiar era el centre de les transaccions comercials. Aquesta tipologia d'edifici s'ha anat transformant en habitatges que mantenen el pati central i dona al raval de Salàs una fisonomia particular.

L'exposició que hem fet fins aquí ha volgut mostrar, des d'uns plantejaments arquitectònics i constructius, les característiques de l'arquitectura tradicional pròpia de les comarques de muntanya catalanes. Però no podem desapropiar aquesta ocasió per fer una reflexió sobre quin és el present d'aquesta arquitectura, una arquitectura que conforma una part molt important del patrimoni arquitectònic perquè és la que s'implanta al territori, la que dona fisonomia, personalitat i unitat als pobles i perquè és un element d'identitat cultural dels llocs. La problemàtica d'aquesta arquitectura és molt diversa i està molt lligada a com ha evolucionat l'activitat econòmica, a si existeix una bona xarxa de comunicacions, a la vitalitat cultural de cada lloc, etc. Als Pirineus ens trobem amb dues situacions molt contrastades que ens porten a la reflexió. Per una banda, són habituals els pobles abandonats que no han pogut pujar-se al carro de la modernització perquè han quedat fora dels circuits econòmics i les dificultats d'accés han fet que la seva quotidianitat fos una quimera. Per altra banda, és freqüent la sensibilitat cap a l'arquitectura dels indrets que han estat valorats tradicionalment pel seu entorn paisatgístic, pel patrimoni cultural o per la proximitat a infraestructures de lleure de muntanya, i això ha donat lloc a iniciatives de les administracions per la seva protecció. Aquesta situació que *a priori* sembla favorable ens condueix, en alguns casos, a situacions que falsegen l'arquitectura perquè s'entra en un procés que podríem dir de folklorització i apareixen "nuclis pessebre" que han perdut el seu pols vital i tenen l'activitat concentrada en els cap de setmana i les temporades de vacances. Aquesta situació està molt estesa també a altres indrets geogràfics. En aquests casos és

molt freqüent una visió estereotipada de l'arquitectura tradicional que determina tant l'obra nova com les rehabilitacions, amb les cobertes de forta inclinació de pissarra negra regular, la fusta envernissada en façana i la pedra vista de forma sistemàtica, cosa que ha suposat la pèrdua d'arrebossats i estucs, i que no sempre és la millor alternativa. Les solucions a aquesta situació van més enllà del marc estricte de la protecció del patrimoni, però malgrat tot, el ser-ne conscients és la primera passa per trobar-hi alternatives.

Peus d'imatges

1. Plantes, façana i secció d'un exemple de casa pirinenca.
2. Plantes, façana i secció d'una casa vilatana característica dels pobles dels Pirineus meridionals i els Prepirineus.
3. Taüll. Fotografia feta a principi dels anys vuitanta.
4. Conjunt de cases disposades de manera que conformen un carrer. Les cobertes estan acabades amb lloses de pissarra. S'hi poden apreciar diferents disposicions dels vessants de la coberta.
5. Casa pirinenca amb un balcó corregut a l'alçada de les voltes. El ràfec de la coberta vola sobre la façana per protegir el balcó.
6. Façana d'una casa de Taüll. Les parets laterals s'avancen al pla de façana per protegir els balcons correguts. El tancament de la façana al nivell de les golfes és un entramat de fusta i argamassa.
7. Estable annex a la casa. La façana és estructural i per això les obertures no són gaire grans.
8. Conjunt de bordes als Pirineus d'Osca. Moltes de les cobertes han estat refetes els últims anys.
9. Vista de Boí. El pont sobre el riu Sant Martí iniciava el camí cap a Durro.
10. Casa vilatana. La façana a partir del primer pis és un entramat volat de fusta i argamassa.
11. Model de casa vilatana alta i estreta amb una obertura per nivell. L'acabat de pedra vista respon a una tendència actual de repicar estucs i arrebossats, que eren els acabats originals.
12. Conjunt d'eres a Salàs de Pallars. Les eres són edificacions que van aparèixer lligades a la fira de bestiar de peülla.
13. Vista del pati interior d'una era.